

HET KADASTER VAN 1830

EEN WEINIG GEBRUIKTE BRON MET VELE MOGELIJKHEDEN

frits nijstad

F. Nijstad is doctoraalstudent Nieuwste Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen.

Het negentiende eeuwse Nederlandse kadaster heeft in de loop van de tijd weinig lokale en regionale onderzoekers het hoofd op hol kunnen brengen. Systematisch onderzoek met behulp van de kadastrale kaarten en registers is nauwelijks verricht. (1) Gevolg is dat er ook nauwelijks literatuur bestaat waarin kritisch wordt ingegaan op de mogelijkheden en onmogelijkheden van deze bron. (2) Die literatuur is er wel over het ontstaan, de inrichting en de bijhouding van het kadaster in de negentiende en twintigste eeuw. Meestentijds zijn deze bijdragen gericht op de op-
leiding voor kadastrambtenaren en erg technisch, of ze zijn bedoeld als eerste kennismaking met het kadaster en geven alleen een kort overzicht. (3)

De echte kennismaking met het negentiende eeuwse kadaster is niet direct een opwekkende gebeurtenis. De onderzoeker wordt geconfronteerd met kasten vol registers vol geheimtaal en vele kaarten vol met nummers, een schijnbaar ondoordringbaar geheel, resultaat van tientallen jaren ambtenarengezwoeg. Wat zou een historicus daar mee aan moeten? Toch kunnen uit deze massa's nummers en korte beschrijvingen onverwachte inlichtingen verkregen worden over individuen en samenlevingen uit het verleden. Wie aan de slag wil om deze inlichtingen te verkrijgen, moet echter zo nu en dan wel beschikken over een hoop op resultaat, even groot als die van een dorstige woestijnreiziger op een oase achter de horizon. Ook de onderzoeker heeft voortdurend te maken met het gevaar der luchtspiegelingen.

In dit artikel wil ik een aantal mogelijkheden die het kadaster biedt voor lokaal en regionaal onderzoek onder de aandacht brengen. Hierbij beperk ik mij tot de zogenaamde 'Oorspronkelijke Stukken' (de registers en kaarten die de toestand van de eigendommen op het tijdstip van de voltooiing van het kadaster weergeven). (4) Deze stukken lenen zich enkel voor het maken van dwarsdoorsneden. Maar het zijn dwarsdoorsneden die veel informatie verschaffen over de jaren vóór 1830 en gebruikt kunnen worden bij verder onderzoek naar toestanden en ontwikkelingen ná 1830.

de grondbelasting en het ontstaan van het kadaster

De grondbelasting in de Republiek, de verponding, kende een groot aantal onrechtvaardigheden. (5) Grondslag voor de verponding was de waarde van de gebouwde en ongebouwde eigendommen. De waarde werd door zettters geschat. De taxatie was echter nogal onzuiver vanwege het niet bekend zijn van de werkelijke grootte en opbrengst van verreweg de meeste eigendommen. Dit leidde tot uiteenlopende en onjuiste heffingen. (6) Daar kwam nog bij dat de taxaties gedurende lange tijd gefixeerd bleven. (7) Wijzigingen in de waarde van eigendommen en daling of stijging van welvarendheid in bepaalde landstroken werden niet vereffend. Bovendien werd de verponding geheven via het stelsel van repartitie (omslag). Daarbij werd eerst de totale opbrengst van de belasting gepland, om daarna over de verschillende gewesten en steden te worden omgeslagen. Dit maakte van elke landelijke belasting in de praktijk een lokale en dit bracht onvermijdelijk met zich mee dat in de ene streek een hogere aanslag per eenheid nodig was dan in de andere. (8) Om gelijkelijke belasting mogelijk te maken was een kadaster nodig. Alleen

herziening van de taxatie was onvoldoende, eerst was een nauwkeurige opmeting van de grootte van de eigendommen noodzakelijk.

Aan het einde van de achttiende eeuw werd getracht met het werk een begin te maken. Politieke omwentelingen maakten hieraan een einde. Onder Lodewijk Napoleon werden de werkzaamheden opnieuw aangevangen, maar de inlijving bij Frankrijk belette de voltooiing. (9) Onder de Franse wetgeving werd met de werkzaamheden aan het kadaster in 1812 opnieuw begonnen. Na de val van Napoleon bleef het werk op Franse leest geschoeid. Grondslag bleven de Franse instructies vervat in 'Recueil méthodique des lois, décrets, réglements, instructions et décisions sur le cadastre de la France'. (10) Door allerlei oorzaken kwam deze groot opgezette grondregistratie pas in 1832 gereed, waarna het nog zes jaar zou duren voordat de grondbelasting geheel via het nieuwe systeem werd geheven.

de oorspronkelijke stukken

De kadastrale stukken die op dit moment nog aanwezig zijn kunnen in twee categorieën worden ondergebracht. 'Oorspronkelijke Stukken' (toestand 1830) en 'Suppletoire Stukken' (bijhouding na 1830). Alle registers en kaarten zijn per gemeente aangelegd en bijgehouden. De belangrijkste Oorspronkelijke Stukken zal ik hier kort bespreken.

In de eerste plaats zijn er de 'Minuutplans'. Elke gemeente is in secties verdeeld. Elke sectie is op een aparte kaart getekend. Grote secties zijn over verschillende bladen verdeeld. (11) Op deze minuutplans vinden we alle percelen met perceelnummers, wateren, wegen, huizen etcetera ingetekend. Van elke gemeente bestaat een overzichtskaart met daarop de secties en de belangrijkste wegen, wateren en huisbebouwing. De minuutplans zijn grotendeels bewaard gebleven en bevinden zich in de Rijksarchieven of op de kadasterkantoren. Schaal 1:2500. Dan is er verder de 'Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel'. In dit register is per sectie van ieder perceel de eigenaar, de soort van bebouwing, de grootte, de klasse en het belastbaar inkomen genoteerd. Sectieverdeling en perceelnummering sluiten aan op de minuutplans. Dit register is op de kadasterkantoren aanwezig en soms in de rijksarchieven. In de derde plaats de 'Kadastrale Legger', deel I. Dit deel van de legger geeft dezelfde gegevens als de OAT echter nu gerangschikt per eigenaar. De eigenaren zijn alfabetisch gerangschikt en elke eigenaar heeft een artikelnummer. Voor in het register bevindt zich een alfabetische namenlijst. De legger is aanwezig op de kadasterkantoren en in sommige gemeentearchieven. En tenslotte de diverse stukken opgemaakt tijdens het veldwerk. Deze belangrijke stukken zijn slechts hier en daar bewaard gebleven. Oorspronkelijk zijn deze stukken opgeslagen geweest in Provinciale Bewaarplaatsen. In 1844 zijn ze overgedragen aan de bewaarders van hypotheek en kadaster en aan de controleurs der directe belasting en het kadaster. (12) Een deel van deze stukken is, zover mij bekend, alleen nog aanwezig in Groningen en Noord-Brabant. (13)

Bij de bestudering van regionale of lokale toestanden en ontwikkelingen in de eerste helft van de

negentiende eeuw kunnen de Oorspronkelijke Stukken belangrijke informatie verschaffen.

streek- en dorpreconstructies (1830)

In zijn artikel "Reconstructie van de agrarisch-ambachtelijke situatie onzer dorpen uit de kadastrale bescheiden van omstreeks 1830, als project voor een heemkundekring" gaat A.D. Kakebeeke in op een aantal reconstructies en de daarbij behorende werkwijzen.

(14) Ik kan hier volstaan met het noemen van de reconstructies. (15)

- 1) Een topografische kaart. Hierbij worden de percelen ingekleurd naar grondgebruik. Indien aanwezig kunnen hierbij ook bestaande topografische kaarten gebruikt worden. (16)
- 2) Een kwaliteitskaart. De percelen worden ingekleurd naar kwaliteit van de gronden, bossen, huizen, etcetera. Erg mooi zou zijn wanneer hierbij beschikt zou kunnen worden over enkele veldwerkstukken, namelijk tabel 5 en tabel 5 bis. Hierin worden de verschillende kwaliteitsklassen landerijen en huizen nauwkeurig beschreven. Zo wordt bij de beschrijving van de huisklassen bij voorbeeld dikwijls melding gemaakt van het aantal kamers en de meer en mindere inrichting van die kamers.
- 3) Een plattegrond van dorp of gemeente met de eigenaren van de huizen.
- 4) Een boerderijkaart volgens de grootte der bedrijven.
- 5) Een spreidingskaart der percelen per boerderij.
- 6) Een eigendommenkaart. Via de Legger kan van elke eigenaar het totale bezit geconstrueerd worden.

Bovengenoemde reconstructies verschaffen vooral informatie over geografische, agrarische en eigendoms-toestanden. Er zijn echter, met behulp van dezelfde stukken, ook nog andere reconstructies te maken.

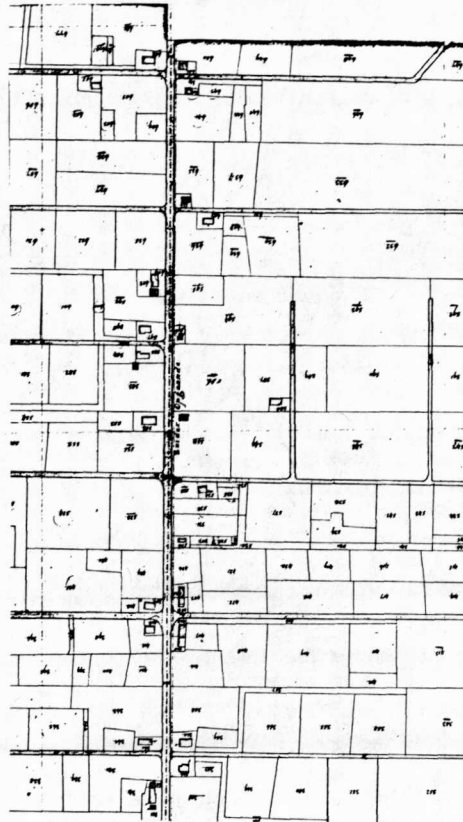
reconstructie van de sociale structuur op basis van de huiskwaliteit (1830)

Voor kwantitatief onderzoek naar de sociale structuur van een bevolking in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn de bronnen schaars. Daar komt bij dat de aanwezige bronnen (bij voorbeeld belastingkohieren) dikwijls eenzijdige informatie geven en lang niet altijd volledig zijn. (17) Nu geeft Kakebeeke aan dat aan de hand van de kadastrale bescheiden van 1830 een plattegrond gemaakt kan worden van een gemeente, met daarop alle woonhuizen met hun eigenaren en kwaliteit. Op de mogelijkheden die zo'n reconstructie biedt voor onderzoek naar sociale toestanden, gaat hij echter niet in.

In de jaren 1826-1831 werden door de schattingsambtenaren per gemeente alle gebouwde eigendommen, na onderlinge vergelijking, ingedeeld in kwaliteitsklassen. Voor elk van die klassen werd daarna het belastbaar inkomen vastgesteld. De verschillende kwaliteiten woonhuizen werden onderscheiden op basis van een aantal criteria. Deze landelijke criteria waren: "de meer of mindere uitgebreidheid, het meerder of minder regelmatige of gerijfelijke van hunne inrichting, de staat waarin ze zich bevinden en hunne ligging". (18) Gestreefd werd naar een zo groot mogelijke uniformiteit in de werkwijze. (19)

In 1971 stelde de Belgische historicus J. Hannes deze kadastrale registratie van de woonhuizenkwaliteit als bron voor onderzoek naar de sociale structuur aan de orde. (20) Ook in de negentiende eeuw zou het woonhuis al een statussymbool zijn geweest. Zo zou uit de kwaliteit van het woonhuis niet alleen de materiële welstand, maar ook het sociaal prestige en het statusbesef van de bewoners kunnen worden afgelezen. De kwaliteit van de woningvoorraad zou de sociale structuur van de bevolking weergeven. (21) "Een sociale structuur dan, die niet uitsluitend de weergave is van de materiële middelen van de bevolking, maar tegelijkertijd het resultaat toont van de individuele houdingen wat betreft het uitdrukken van de sociale status". (22) De registratie van de woning als bron zou nog enkele

belangrijke voordelen bieden. De registratie zou in staat stellen alle mensen, ook de armere, sociaal te plaatsen en zou door de uniforme opzet vergelijken gemakkelijker maken. Hannes vermeldt erbij dat zijn veronderstellingen in verder onderzoek op dit gebied nader bekeken zouden moeten worden. (23)

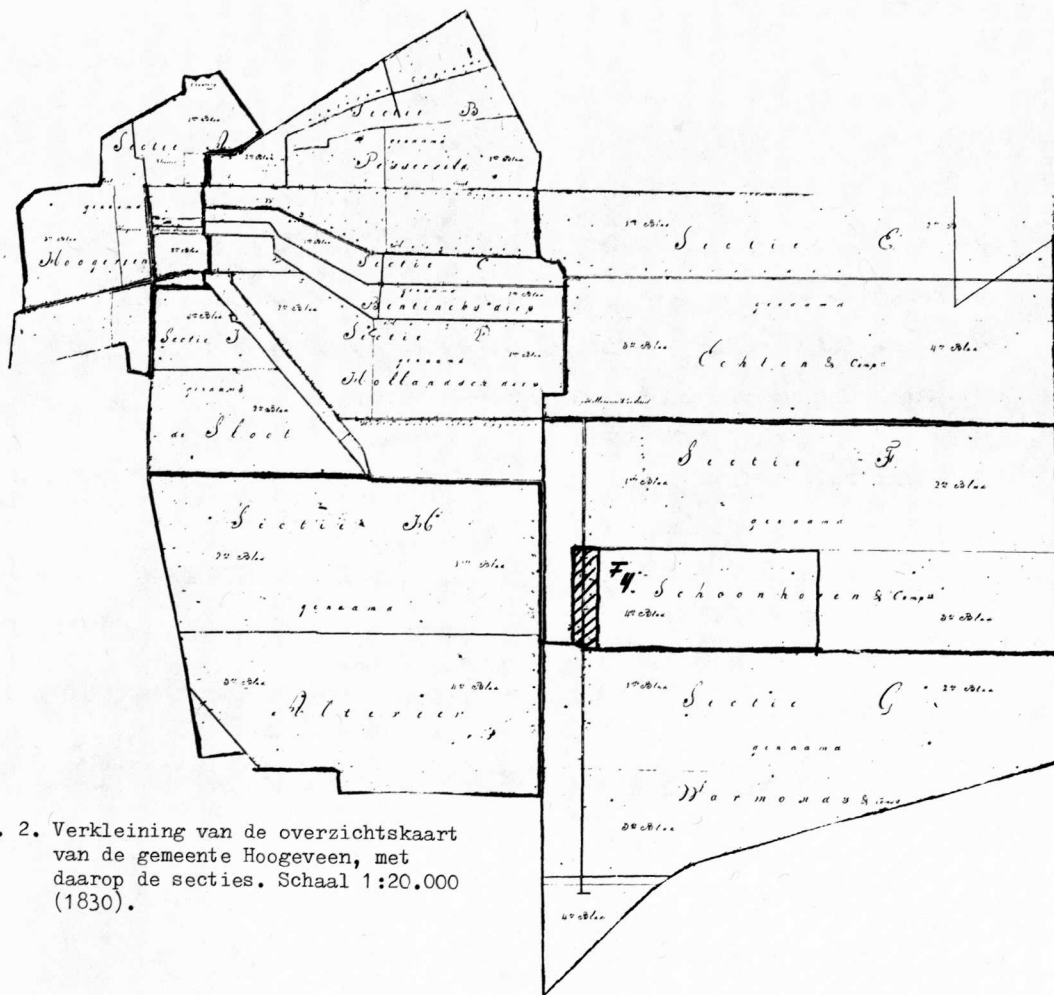

Afbeelding 1.

Verkleining van een deel van de sectie F (blad 4). Huizen langs een wijk. Schaal 1:2500 (zie gearceerde deel van de overzichtskaart op de volgende pagina).

In een onderzoek naar de sociale gelaagdheid van de gemeente Hoogeveen omstreeks 1830, toetste ik de veronderstellingen van Hannes. (24) Na vergelijking met een aantal andere gegevens betreffende de sociale positie van de bewoners van de huizen was de conclusie dat de kadastrale registratie van de kwaliteit van de huizen op genuanceerde wijze de sociale gelaagdheid (en de welstandsofbouw) van deze gemeente weergaf. In vergelijking met de (hier wel aanwezige) andere bronnen had het kadaster inderdaad de door Hannes genoemde voordelen.

Zijn voor onderzoek naar de sociale structuur van een samenleving omstreeks 1830 geen andere bronnen beschikbaar, dan is de kadastrale woningregistratie zeer wel bruikbaar voor een eerste inzicht in de sociale structuur. Men reconstrueert als het ware een sociale gelaagdheid in steen en leem. Echter de bewoners van de huizen blijven dan onbekend. Immers het kadaster geeft alleen de eigenaren van de huizen en niet de bewoners en een eigenaar hoeft niet de bewoner te zijn. Wil men ook de bewoners kennen dan is men aangewezen op andere bronnen. Hannes wijst hier ook op, maar vat het probleem te licht op. Hij neemt aan dat in de meeste gevallen de bewoners van de huizen gemakkelijk uit de bevolkingregisters opgediept kunnen worden. Dit is m.i. niet zo gemakkelijk. En zeker niet wat betreft de jaren vóór 1850. Bevolkingregisters zijn er dan nog bijna nergens in Nederland. Voor een verdergaande reconstructie van de sociale structuur omstreeks 1830 is men aangewezen op met name de oorspronkelijke gegevens van de Volkstelling van 1829. Waar deze bewaard zijn gebleven kan een combinatie met de kadastrale gegevens fraaie resultaten opleveren. (25) Tot besluit geef ik hieronder één van de resultaten die de combinatie volkstelling-

Afb. 2. Verkleining van de overzichtskaart van de gemeente Hoogeveen, met daarop de secties. Schaal 1:20.000 (1830).

-kadaster bij mijn eigen onderzoek opleverde.

de hoogeveense hutten

Dat een deel van de veenarbeiders, zelfs tot voor kort, in miserabele woningen leefde, is bekend. Hoeveel dat er waren, waar ze woonden en met z'n hoeven ze woonden, daarover weten we, zeker wat betreft de periode voor 1900, weinig of niets. Nu geeft de combinatie kadaster-volkstelling bij voorbeeld informatie over hutten en hutbewoners.

Volgens het kadaster stonden er in 1830 in de gemeente Hoogeveen (op een totaal van 1175 woningen) 64 hutten. (26) Dit waren onderkomens opgetrokken van heideplaggen en turf of van leem en takken, met één vertrek, één raam en één deur. Deze hutten stonden verspreid in de velden, ver buiten de kom van de gemeente. De 64 hutten werden volgens de volkstellingsgegevens eind 1829 bewoond door zo'n 330 à 340 personen. Evenals de andere woningen in de gemeente werden de hutten bijna allemaal bewoond door één huisgezin. De gemiddelde grootte van deze huisgezinnen week weinig af van het algemene gemiddelde. De hoofden van de huisgezinnen in de hutten waren allen arbeider. Meest waren de schamele hutten hun eigendom. In enkele gevallen werden deze verhuurd door veeneigenaren.

noten

1. Met name in Frankrijk en België is enig onderzoek

gedaan met behulp van het kadaster. Een belangrijke studie is die van Léon de Saint Moulin s.j. La construction et la propriété des maisons expressions des structures sociales. Seraing depuis le début du XIXme siècle. Pro Civitate. Collection Histoire, Série in-8°, nr. 21. (Brussel, 1969) Verder wordt hier en daar in Noord-Brabant het kadaster gebruikt bij nederzettingenonderzoek. Zie bij voorbeeld K.A.H.W. Leenders, "De nederzettingen van Princenhage", in: Varia Historica Brabantica VLLI. ('s Hertogenbosch, 1979) Recentelijk duiken ook elders in lokale studies kadasterkaarten en registers van 1830 op. Met deze stukken wordt echter nog vrij weinig gedaan.

2. In het tijdschrift Brabants Heem werd aandacht besteed aan het kadaster. In 1967 verscheen in dit tijdschrift een belangrijk artikel van de hand van A.D. Kakebeeke, "Reconstructie van de agrarisch-ambachtelijke situatie onzer dorpen uit de kadastrale bescheiden van omstreeks 1830, als project voor een heemkondekring". Aansluitend bij dit artikel schreef H. Mélotte in 1974 in hetzelfde tijdschrift "Het vervaardigen van werkkaarten op basis van het kadaster van omstreeks 1830".

3. M. de Vos, Het kadaster en de boekhouding op de hypotheken (Groningen, 1902).
C.J. Kluvers, Het kadaster (Groningen, 1937).
Een eerste kennismaking geven o.a.:
E. Muller, "De archieven bij het kadaster" in: Nederlands Archiefblad, 82 (1978), 41-45.

Regende Klasse.

In deze vindt men slechts Hutten, grotendeels als die in de twee voorgaande klassen verwaardigd, zij hebben mede slechts één, doch bijna onbewoonbaar vertaekje, en kunnen den behoeffigen mensche slechts tot een schuilplaats verstrekken.

Afb. 3. Fragment uit de Tabel 5 van de gemeente Onstwedde

vervolg noten:

- C. Koeman, Handleiding voor de studie van topografische kaarten 1750-1850 (Groningen, 1963).
F. Keverling Buisman en E. Muller, Kadastergids ('s Gravenhage, 1979). In België verscheen:
A. Zoete, De documenten in omloop bij het Belgisch kadaster (1835-1975) (Brussel, 1979).
4. De veranderingen die na 1832 optraden in de toestand van de eigendommen werden bijgehouden in zogenaamde Suppletoire Stukken. Mogelijkheden en problematiek van het onderzoek met behulp van deze registers en kaarten is een apart verhaal. Voorbeeld van een dergelijk onderzoek is de in noot 1 genoemde studie over Seraing.
 5. A.C.J. Vranckrijker, Geschiedenis van de belastingen (1969) 61.
 6. Kluvers, Het kadaster, 10. De Vos, Het kadaster, 1-3.
 7. Ongebouwde eigendommen van 1632 tot de invoering van het kadaster, en gebouwde eigendommen van 1632 tot 1732 en van 1732 tot de invoering van het kadaster.
 8. Vranckrijker, Geschiedenis, 61.
 9. A. Scheffer, "Het Hollands kadaster" in: Nederlands Archievenblad 82 (1978) 25-41.
 10. Oorspronkelijke kaarten (plans). Aan de bepalingen in de instructies dat de "minuut" toestand onveranderd bewaard diende te blijven, danken we dat al die fraaie kaarten uit 1830 nog aanwezig zijn.
 12. De Vos, Het kadaster, 244.
 13. Rijksarchief Groningen en Algemeen Rijksarchief Den Haag.
 14. Voor uitgebreide informatie verwijs ik naar dit te weinig bekende artikel in Brabants Heem, zie noot 2.
 15. Bij al deze reconstructies gaat Kakebeeke uit van het gebruik van de Minuut-plans. Copieën van deze plans kunnen besteld worden bij de Dienst van het Kadaster en de Openbare registers, Waltersingel 1/Postbus 9046, 7300 GH, Apeldoorn.
 16. Bij voorbeeld de Topografische kaart van M.J. Man (1820-1824). A.R.A., Archief der Genie, G.O.S.A., G. 28.
 17. Bij het historisch onderzoek naar de sociale structuur van een samenleving is lange tijd vooral gebruik gemaakt van bronnen die gegevens verschaffen over de materiële kenmerken van individuen of huishoudens. De kans is groot dat op die wijze enkel een economische machtshierarchie wordt gereconstrueerd. Zijn de groepen die zo onderscheiden worden echter wel homogene sociale groepen, ook in hun gedrag? (zie Hannes p. 361) Voor een discussie over deze zaken raadplege men het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (1975-1981).
 18. Deze formulering trof ik aan in zowel de Groningse als in de Brabantse tabellen 5.
 19. De gang van zaken bij de schatting heb ik hier sterk vereenvoudigd weergegeven. Zie voor uitgebreide informatie bij voorbeeld De Vos. De landelijk uniforme criteria, de gemeentegewijze schatting na onderlinge vergelijking en de landelijk uniforme werkwijze wekken wel vertrouwen.
 20. J. Hannes, "De woning als statussymbool" in: Tijdschrift voor Geschiedenis 84 (1971) 361-365.
 21. Hannes, De woning, 361.
 22. Ibidem.
 23. Idem.
 24. Voorlopige titel: "Herenhuizen en hutten. Sociale ongelijkheid in de gemeente Hoozevee omstreeks 1830."
 25. De oplossing voor het laten aaneen sluiten van de gegevens kan per gemeente een andere zijn.
 26. Deze kadastraal als hutten aangegeven onderkomens waren vrij van belasting. Dit wil niet zeggen dat de woningen in de klassen daarboven (klasse 16/15) veel beter van kwaliteit waren.